

ALEKSANDRA SUROWIECKA

OBYWATELSTWO EUROPEJSKIE¹ – POJĘCIE I EWOLUCJA

Na wstępie artykułu należy zwrócić uwagę przede wszystkim na dynamikę, która charakteryzuje instytucję obywatelstwa – termin „obywatelstwo” ulegał na przestrzeni lat modyfikacjom, a każdy kolejny okres zmieniał i/lub ubogacał go o nowe właściwości. W tym kontekście warto przytoczyć definicję autorstwa W. Ramusa, według którego „obywatelstwo jest trwałym węzłem prawnym, łączącym osobę fizyczną z państwem. Oznacza ono prawną przynależność osoby do określonego państwa, z której wynikają wzajemne prawa takiej osoby i państwa. Prawa te i obowiązki stanowią materialnoprawną treść obywatelstwa i są ustalane przez państwo; są one uzależnione od warunków społeczno-politycznych i ekonomicznych, wobec czego muszą być różne w poszczególnych państwach, a nawet w jednym i tym samym państwie w różnych jego okresach”².

Tradycyjnie obywatelstwo wiązało się z zespołem praw i obowiązków zachodzących w relacji jednostka – państwo oraz z aktywnością polityczną na rzecz dobra wspólnego. W przeszłości stosunek taki rozumiany był w sposób statyczny i wyłącznie instytucjonalny, natomiast współcześnie wyróżnia się już kilka różnych aspektów obywatelstwa: 1) normatywny (status prawny), 2) socjologiczny

¹ Terminów „obywatelstwo europejskie” oraz „obywatelstwo Unii Europejskiej” (czyli innymi słowy „obywatelstwo unijne”, „obywatelstwo UE”) nie traktuję synonimicznie, jak to czasem ma miejsce w literaturze przedmiotu. Pojęcie „obywatelstwo europejskie” odnoszę ogólnie do całości uregulowań i wartości instytucji obywatelstwa, związanych z kontynentem europejskim (terytorium, zbiór praw kulturowych, poczucie przynależności), natomiast jako „obywatelstwo UE” rozumiem tylko i wyłącznie instytucję ustanowioną w Traktacie z Maastricht w 1992 r.

² W. RAMUS. *Instytucje prawa o obywatelstwie polskim*. Warszawa 1980 s. 21.

(wyznacznik posiadania uprawnień definiujących członkostwo w społeczeństwie, relacje między jednostkami i grupami danego społeczeństwa), 3) polityczny (wyznacznik aktywności politycznej; wiedza, postawy i kompetencje potrzebne jednostkom do wykonywania praw i obowiązków w kontekście systemów politycznych i prawnych regulujących kwestie obywatelstwa), 4) ekonomiczny (związek między jednostką a rynkiem pracy i rynkiem konsumentów; umiejętności ekonomiczne jednostek), 5) psychologiczny (wyznacznik tożsamości jednostki), 6) kulturowy (znajomość wspólnej historii, wartości, dziedzictwo)³.

W niniejszym artykule celem jest ukazanie dynamiki, która charakteryzuje obywatelstwo. Zmiany związane z tą dynamiką miały w przeszłości miejsce na skutek rozwoju stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych. Również współcześnie takie zmiany mają miejsce, co więcej nawet – uległy intensyfikacji i w literaturze przedmiotu określane są jako globalizacja. Jest to zjawisko wieloaspektowe, dotyczące niemal wszystkich dziedzin życia. W tym kontekście zaznacza się nawet, iż współcześnie żyjemy w świecie „międzyepoki”⁴, bowiem jakościowe, fundamentalne przemiany, które mają obecnie miejsce, wyznaczają koniec pewnego etapu i początek nowego.

Artykuł jest podzielony na trzy części, w których przedstawiona zostanie ewolucja obywatelstwa. W części pierwszej opisana zostanie geneza tego pojęcia w kontekście greckich *polis*, a także jego późniejsze modyfikacje w tradycji rzymskiej, średniowiecznej i oświeceniowej, aż do czasu nowożytnego ukształtowania tej instytucji. Część druga zawierać będzie analizy związane z obywatelstwem zmieniającym się na skutek powojennych procesów w Europie, zwłaszcza globalizacji oraz integracji międzynarodowej i ponadnarodowej. W części trzeciej przedstawione zostaną najważniejsze współczesne koncepcje obywatelstwa. Wnioski płynące z tak przeprowadzonych analiz zostaną zawarte w krótkim podsumowaniu całego artykułu.

1. KRÓTKA HISTORIA OBYWATELSTWA EUROPEJSKIEGO: OD GRECKICH *POLIS* DO OBYWATELSTWA PAŃSTWA NARODOWEGO

Obywatelstwo jest szczególnym rodzajem bezpośredniej relacji, charakteryzującej się określonymi prawami i obowiązkami między jednostką a wspólnotą po-

³ W literaturze przedmiotu występują także inne typologie, ale nie różnią się one zasadniczo. Por. A. WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. W: *Podstawy europeistyki*. Red. W. Bokajło, A. Paczeński. Wrocław 2009 s. 700.

⁴ A. BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe. Status jednostki w europejskiej przestrzeni konstytucyjnej*. Warszawa 2008 s. 11.

lityczną, do której jednostka przynależy⁵. Art. 2 *Europejskiej Konwencji o Obywatelstwie*⁶ stanowi, że „obywatelstwo oznacza prawną więź pomiędzy osobą a państwem i nie wskazuje na pochodzenie etniczne tej osoby”. Obywatelstwo charakteryzuje się trwałością w czasie (co do zasady trwa nieprzerwanie od narodzin aż do śmierci) i przestrzeni (posiadanie obywatelstwa nie jest związane z miejscem aktualnego pobytu).

Instytucja obywatelstwa jest zatem swego rodzaju odpowiedzią na odwieczne poszukiwanie przez człowieka własnej wspólnoty i związane z nią poczucie przynależności, które może realizować się w rodzinie, plemienu, narodzie czy też państwie. Przesłanką powstania tego zjawiska są społeczne interakcje, wynikające z natury człowieka. Warto tu przywołać sięgające jeszcze starożytności definicje, określające człowieka jako *zoon politicon* i *animal sociale* (Arystoteles). Jednocześnie należy zauważyć, że obywatelstwo związane jest nie tylko z kwestią przynależności do danej grupy, ale także z wykluczeniem tych, którzy z pewnych względów do niej nie należą. Obywatelstwo nie kształtuje się zatem jedynie w ramach określonej wspólnoty, ale także w opozycji do innych grup i jednostek, nie-obywateli.

Idea obywatelstwa sięga swoimi korzeniami do pierwowzorów antycznych. Grecki termin *polity* odnosił się do obywatela lub jednostki i pochodził od nazwy zbiorowości – *polis*. Gdy w Grecji skończyła się epoka rządów królewskich, narodziła się idea, by zaangażować przynajmniej część mieszkańców w proces tworzenia prawa i sprawowania rządów⁷. Do tej pory przemawianie i głosowanie na zgromadzeniach wspólnoty było przywilejem jedynie wolnej, męskiej części społeczeństwa – zasadniczym przełomem było więc wprowadzenie zasady równości wobec prawa. Za czasów Aleksandra Wielkiego obywatelstwo zostało wprawdzie zastąpione poddaństwem, lecz wzór tej instytucji ustanowiony w greckich *polis* stanowił – jak się później okazało – zapowiedź nowożytnego obywatelstwa i stał się przykładem do naśladowania dla późniejszych kultur europejskich⁸.

W tradycji rzymskiej stosunek obywatel – zbiorowość (*civis – civitas*) oznaczał relację, w której państwo było podrzędne wobec jednostki. Z posiadaniem *ius civitatis* łączyły się liczne uprawnienia, takie jak: zdolność do czynności prawnych, zawieranie związków małżeńskich i umów, wnoszenie skargi do sądu oraz prawo do zajmowania określonych stanowisk publicznych. Wraz z rozwojem terytorialnym państwa, obywatelstwo rzymskie zaczęło obejmować coraz większą liczbę mieszkańców, a w 212 r. cesarz Karakalla nadał ten status wszystkim wolnym mężczyznom całego Imperium Rzymskiego. Już zatem rzymski model obywatelstwa miał charakter ponadnarodowy, wieloetniczny.

⁵ Jest to definicja najczęściej spotykana w literaturze. Zob. S. KONOPACKI. *Obywatelstwo europejskie a rozszerzenie UE*. „Studia Europejskie” 4:1999 s. 73.

⁶ *Europejska Konwencja o Obywatelstwie z dn. 6.11.1997*. <http://www.coe.org.pl> (edycja: 20.03.2011).

⁷ WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. s. 679.

⁸ BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe*. s. 25.

Warto zaznaczyć, że zarówno w tradycji greckiej, jak i rzymskiej instytucja obywatelstwa wiązała się nie tylko ze sferą praw i obowiązków, ale oznaczała przede wszystkim wzór człowieka o wysokim standardzie moralnym, z poczuciem odpowiedzialności za wspólne dobro (*res publica* – państwo jako rzecz publiczna, wspólne dobro).

Obok wprowadzonej równości wobec prawa, istotną zasadą dla kształtującego się obywatelstwa była wolność. W starożytności i nawiązujących do niej średniowiecznych teoriach wolność wiązano przede wszystkim ze sferą publiczną (polityczną i/lub ekonomiczną – wolność osobista, wolność przemieszczania się, wolność wykonywania dowolnej profesji, prawa polityczne, np. udział w zgromadzeniach), w odróżnieniu do sfery prywatnej, utożsamianej z obszarem zniewolenia⁹. Jednocześnie za wolne uważano te osoby, które wykazywały się aktywnością obywatelską i odpowiedzialną współpracą z innymi obywatelami na rzecz dobra wspólnego.

Aktywność w obszarze politycznym, społecznym i zawodowym umożliwiały swoim mieszkańcom średniowieczne miasta. Jednakże z czasem instytucja obywatelstwa zaczęła tracić charakter powszechności, bowiem obywatelami mogli być tylko ci, którzy byli odpowiednio majątni. W dobie monarchii absolutystycznych relacja *civis* – *civitas* zdominowana została przez państwo, którego mieszkańcy tworzyli grupę obywateli „ograniczonych w prawach”. Wizję związaną z europejskim absolutyzmem przedstawił m.in. J. Bodin, dla którego atrybutem członka państwa nie było posiadanie wolności politycznej, ale podleganie suwerenności władcy, któremu należy się wierność i całkowite posłuszeństwo¹⁰.

Sytuację tę zmienił prąd umysłowy rozwijający się w Europie pod koniec XVII w. i przez cały XVIII w. – Oświecenie. Idee głoszone przez Monteskiusza, J.J. Rousseau czy J. Locke’a, wiara w racjonalność świata i człowieka, a także chęć zmian dotychczasowych stosunków społecznych stały się podstawą oświeceniowego światopoglądu. Legły one także u podłoża rewolucji francuskiej, której efektem było m.in. pierwsze nowożytne ukonstytuowanie obywatelstwa na gruncie prawno-ustrojowym¹¹. Wiek XVIII to pod względem historycznym, a zwłaszcza dla instytucji obywatelstwa, czas istotnych zmian: amerykańska *Deklaracja Niepodległości* (1776 r.), francuska *Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela* (1789 r.), konstytucja francuska (1791 r.) i *Konstytucja 3 Maja* (1791 r.) dały obywatelom możliwość występowania przed właściwymi instytucjami w celu egzekucji swoich praw. Chodziło tu przede wszystkim o te grupy społeczeństwa, które do tej pory pozbawione były możliwości pełnego uczestnictwa w życiu publicznym i politycz-

⁹ WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. s. 680.

¹⁰ *Tamże*. s. 703.

¹¹ *Tamże*. s. 682.

nym. Wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi miały być odąd prawami o zasadniczym znaczeniu dla wszystkich obywateli.

W XIX w. w Europie miało miejsce tworzenie się państw narodowych. Wydarzenia te nie pozostały bez znaczenia dla kształtującego się stale obywatelstwa, które – podobnie jak inne instytucje związane z życiem społecznym i politycznym – stało się jednym z najbardziej strzeżonych atrybutów państwa narodowego¹². To właśnie w XIX w. pojawiły się takie pojęcia, jak naród i państwo narodowe, a posiadanie lub brak obywatelstwa kojarzyło się od tej pory przede wszystkim z przynależnością państwową czy państwowym wykluczeniem. Państwo ustalało kryteria uzyskiwania i utraty obywatelstwa, decydowało o tym, kto na nie zasługuje i strzegło tej prerogatywy jako jednej z najważniejszych kompetencji, przypisanej suwerenności państwowej.

Wraz z upowszechnianiem się i rozwojem obywatelskich praw politycznych (zwłaszcza czynnego i biernego prawa wyborczego) wzmacniało się poczucie przynależności państwowej. Zrodziło się wprawdzie niepisane, ale silne i powszechne przekonanie, że obywatelstwo, podobnie jak narodowość, oznacza coś szczególnego, co nie może być zadekretowane i odgórnie utworzone w człowieku-obywatelu. Zaczęto zatem rozróżniać dwa aspekty obywatelstwa, które w literaturze przedmiotu obecne są do dziś. Po pierwsze, jest to status jednostki w danej wspólnoty-państwie, na który składają się regulacje prawne: prawa i obowiązki tworzą wymiar zewnętrzny obywatelstwa. Wymiar ten określany jest jako „obywatelstwo w znaczeniu międzynarodowym” (niem. *Staatsangehörigkeit*, ang. *nationality*, fr. *nationalité*). Po drugie zaś, obywatelstwo oznacza poczucie przynależności do danej wspólnoty politycznej, które określa się jako wymiar wewnętrzny – „obywatelstwo wewnętrzne” (niem. *Bürgerschaft*, ang. *citizenship*, fr. *citoyenneté*)¹³. Wymienione dwa aspekty obywatelstwa są wprawdzie ściśle ze sobą powiązane, oznaczają dwie strony tej samej monety, jednakże zwykle zaznacza się zachodzące między nimi różnice.

W pierwszej połowie XX w. idea obywatelstwa w jej tradycyjnym rozumieniu uległa zniekształceniu – na popularności zyskały komunistyczne i faszystowskie hasła, głoszące stworzenie społeczeństw totalitarnych¹⁴. Dopiero po zakończeniu II wojny światowej można mówić o dalszym wzbogacaniu katalogu praw i obo-

¹² W. SADURSKI. *Obywatelstwo europejskie*. „Studia Europejskie” 4:2005 s. 31.

¹³ W państwach unitarnych, gdzie jednostki administracyjne są ściśle podporządkowane władzy centralnej, używa się tych pojęć synonimicznie. W państwach federalnych natomiast występuje podwójne obywatelstwo: obywatelstwo państwa federalnego (w znaczeniu *citizenship* oraz *nationality*) i obywatelstwo jednostki federacji (w znaczeniu *citizenship*). BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe*. s. 34. Por. także: Z. SOKOLEWICZ. *Obywatelstwo a narodowość. Uwagi w związku z ustanowieniem obywatelstwa w Unii Europejskiej*. „Studia Europejskie” 1:1997 s. 13-35.

¹⁴ Ze względu na ograniczenia objętościowe artykułu, kwestii obywatelstwa czasu wojennego nie można poświęcić więcej miejsca.

wiązków obywatela o elementy związane z życiem społecznym-ekonomicznym, socjalnym, kulturalnym. Dodane wówczas prawa dotyczące kształcenia czy pomocy społecznej dopełniły w ogólnych zarysach status obywatela europejskiego, a instytucjonalizacja praw człowieka w międzynarodowych aktach prawnych doprowadziła do tego, że obywatelstwo uległo w Europie w pewnym stopniu ujednoczeniu. Mowa tu o takich dokumentach, jak *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* (1948 r.)¹⁵, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*¹⁶ (1950 r.), *Europejska Karta Społeczna* (1961 r.)¹⁷ czy *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej* (2000 r.)¹⁸.

Jednocześnie należy zauważyć, że wraz z rozwojem międzynarodowych regulacji prawnych dotyczących statusu obywatela, ma miejsce stopniowe ograniczenie kompetencji państw w tym zakresie. Dla przykładu warto przywołać tu takie artykuły, jak: art. 15 *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* („Każdy człowiek ma prawo do posiadania obywatelstwa. Nikt nie może być arbitralnie pozbawiony swojego obywatelstwa ani też nikomu nie może być odmówione prawo do zmiany obywatelstwa”); art. 5 *Europejskiej Konwencji o Obywatelstwie* („Przepisy Państwa Strony dotyczące obywatelstwa nie mogą zawierać rozróżnień lub włączać metod postępowania, które stanowią dyskryminację ze względu na płeć, religię, rasę, kolor skóry czy pochodzenie narodowe lub etniczne”); regulacje Konwencji z 1961 r. o Ograniczaniu Bezpaństwowości (nakładające na państwo obowiązek podejmowania działań zmierzających do przeciwdziałania bezpaństwowości). Ponadto, szczególne obowiązki dla państw członkowskich Unii Europejskiej wynikają z orzecznictwa Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości¹⁹. Podczas gdy w XIX i XX w. zwiększały się kompetencje państwa w zakresie obywatelstwa, to po II wojnie światowej dzieje się wręcz odwrotnie – widoczna jest tendencja do ograniczania państwowych prerogatyw w tej dziedzinie. Przyczyny i dokładniejszy opis tego zjawiska przedstawione zostaną w części drugiej niniejszego artykułu.

¹⁵ *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dn. 10.12.1948.* <http://www.unic.un.org.pl> (edycja: 20.03.2011).

¹⁶ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dn. 04.11.1950.* <http://coe.org.pl> (edycja: 20.03.2011).

¹⁷ *Europejska Karta Społeczna z dn. 18.10.1961.* <http://coe.org.pl> (edycja: 20.03.2011).

¹⁸ *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dn. 07.12.2000.* <http://eur-lex.europa.eu> (edycja: 10.03.2011).

¹⁹ Np. sprawa 369/90 *Mario Vicente Micheletti v Delegación del Gobierno en Cantabria*, [1992] ECR 4239. M. Micheletti posiadał podwójne obywatelstwo: włoskie i argentyńskie. Władze hiszpańskie odmówiły mu przyznania karty stałego pobytu, traktując go jako obywatela Argentyny. ETS wydał jednak orzeczenie, w którym odmówił słuszności stanowisku Hiszpanii – wykonywanie kompetencji państwa w zakresie obywatelstwa powinno się odbywać z poszanowaniem prawa wspólnotowego, według którego istotne jest to, czy dana osoba posiada choćby jedno obywatelstwo państwa członkowskiego.

2. OBYWATEL I OBYWATELSTWO EUROPEJSKIE W PROCESIE ZMIAN – GLOBALIZACJA, INTEGRACJA MIĘDZYNARODOWA I PONADNARODOWA

Nie istnieje w literaturze jedna definicja globalizacji. Na podstawie dotychczasowych badań i prac naukowych można stwierdzić z pewnym uproszczeniem, że terminu tego używa się na określenie zjawiska głębokich zmian, które dokonują się w systemie międzynarodowym, w jego strukturze i funkcjach. Początków tego procesu niektórzy badacze szukają już w okresie pierwszych odkryć geograficznych, jednak szczególnie zaznaczył się on w połowie XX w. i trwa do dziś.

Jednym z głównych wyznaczników globalizacji są postępy w dziedzinie komunikacji werbalnej i technologicznej, które sprawiają, że znika bariera przestrzeni i odległości. Ponadto, w ramach integracji ponadnarodowej i układów, takich jak np. Schengen, tracą na znaczeniu tradycyjne, państwowe granice. Trudno jest zmierzyć, w jakim stopniu pozostają one jeszcze granicami świadomościowymi. Jednoznaczne dotychczas pojęcia w politologii, takie jak konstytucja, władza czy własne granice – ulegają redefinicji. Zmiany dotyczą także tradycyjnego rozumienia suwerenności państwowej i obywatelstwa, a zjawisko to określane jest jako koniec „świata westfalskiego”. Oznacza to m.in., że państwo suwerenne nie ma już monopolu na określanie tożsamości swoich obywateli²⁰. Podczas gdy w epoce państwa narodowego tożsamość narodowa (zarówno w sensie politycznym, jak i kulturowym) była ściśle związana z państwem, to współcześnie coraz silniej zaznaczane są tożsamości narodowe, które nie mają charakteru państwowego. Tożsamości we współczesnym świecie nie są już pojedyncze i wyłączne – stają się wielokrotne, a ponadto różne tożsamości są używane w różnych okolicznościach i na różnych arenach²¹.

Istnieje wiele teorii związanych z procesem globalizacji. Na potrzeby niniejszej pracy warto przywołać koncepcję zaproponowaną przez hiszpańskiego socjologa, M. Castellsa. W trylogii *The Information Age: Economy, Society and Culture*²² podjął on próbę analizy tej nowej rzeczywistości, w której funkcjonują dziś państwo i jego obywatele. Na podstawie przeprowadzonych dokładnych empirycznych badań, Castells stworzył teorię „społeczeństwa sieci” (*network society*). Podczas gdy dotychczasowe relacje jednostka – jednostka i jednostka – państwo oparte były na hierarchicznych podporządkowaniach i asymetrycznych wpływach, to współcześnie sytuacja wygląda zupełnie inaczej, bowiem procesy związane z globalizacją przyniosły diametralne zmiany. Na skutek zaawansowanych technologii i nowych

²⁰ SADURSKI. *Obywatelstwo europejskie*. s. 40.

²¹ BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe*. s. 138.

²² M. CASTELLS. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Cambridge 1996.

form komunikacji, redefinicji uległy przede wszystkim pojęcia czasu i przestrzeni. Dziś, jak pisze Castells, mamy do czynienia z beczasowym czasem (*timeless time*) oraz z przestrzenią przepływów (*space of flows*). Logika sieci przeciwstawia się tradycyjnej logice przestrzeni, nie uznaje granic ani hierarchii, przez co znacznie osłabia (choć nie likwiduje całkowicie) sferę państwowych wpływów. Dynamiczne i elastyczne sieci powiązań zajmują dziś miejsce wertykalnych, państwowych struktur społecznych. Instytucja państwa nie zanika jednak, lecz ulega zmianie. Państwo nie jest już „monopolistą suwerenności”, ale jednym z równorzędnych aktorów (lub, co najwyżej, w pewnych obszarach jeszcze swego rodzaju „koordynatorem”) w horyzontalnej strukturze sieci²³. Sieć należy zatem rozumieć jako „trwały związek interakcji pomiędzy zróżnicowanymi aktorami, definiujących siebie nawzajem (tożsamość) [...]. Podczas gdy układy hierarchiczne charakteryzują się strukturami poleceń i kontroli, sieci oznaczają stałe relacje pomiędzy ich uczestnikami, czy też – bardziej ogólnie – wzajemne ich dopasowywanie”²⁴.

Tradycyjny związek państwo – obywatel, przedstawiony w pierwszej części niniejszego rozdziału, ulega rozluźnieniu. W warunkach zmieniającej się rzeczywistości coraz bardziej tracą na znaczeniu teorie komunitarystyczne. Nurt ten powstał pod koniec XX w., jednym z jego głównych przedstawicieli był J. Rawls. Twierdził on, że wspólnota to zbiorowość o wspólnej przeszłości, oparta na solidarności, współpracy i podzielanych wartościach. W dzisiejszych czasach bardziej powszechne jest natomiast postrzeganie obywatela przez pryzmat współczesnego liberalizmu (F.A. von Hayek, M. Friedman), podkreślającego znaczenie wolnego rynku. W takim ujęciu obywatel to wolna i autonomiczna jednostka, zdolna zapewnić sobie dobrobyt dzięki własnej inicjatywie oraz wolnościom: pozytywnej („wolność do”) i negatywnej („wolność od”). Przynależność państwowa odgrywa w takim rozumieniu rolę drugorzędną.

W kontekście wyżej opisanych zmian mówi się wręcz o „dramatycznej nowej rewolucji” (*dramatic new revolution*), dotyczącej struktury współczesnych społeczeństw. Zastąpienie społecznych relacji hierarchicznych poprzez model horyzontalny uważa się bowiem za początek nowej ery w relacji obywatel – państwo²⁵. Skoro bowiem w dobie globalizacji państwo narodowe ulega swego rodzaju „ero-

²³ Por. A. MAZUREK. *Jednostka w Unii Europejskiej. Historyczna analiza i perspektywy na przykładzie ewolucji koncepcji obywatelstwa europejskiego*. „Civitas Europae” 1:2009 s. 43-53.

²⁴ „[...] enduring pattern of interaction among heterogeneous actors that define one another (identity). [...] While hierarchies are characterized by command-and-control structures, networks are shaped by the continuous interdefinition of network participants, or even more generally, mutual adjustment among its elements”. F. STADLER. *Manuel Castells: The Theory of the Network Society*. Cambridge 2006 s. 178, 180.

²⁵ K. NEUENREITHER. *Citizens and the exercise of power in the European Union: Towards a new social contract? W: A Citizens' Europe. In Search of a New Order*. Red. A. Rosas, E. Antola. London 1995 s. 16.

zji”, to dzieje się podobnie z obywatelstwem narodowym. Mówi się o „homogenizacji cywilizacji”²⁶, „cichej” kosmopolitycznej rewolucji i „otwartości” państw i społeczeństw. Rodzą się nieznane we wcześniejszych okresach historycznych problemy, takie jak np. wielokrotne obywatelstwo²⁷, rozwiązywane poprzez wprowadzanie zasady tzw. efektywnego obywatelstwa. Są to regulacje prawne umożliwiające decyzję, które z obywatelstw posiadanych przez jednostkę ma decydujące znaczenie w kontekście międzynarodowym²⁸.

Globalizacja, związane z tym zjawiskiem migracje, a także pogłębiająca się integracja ponadnarodowa oraz przynależność państwa do różnych organizacji (co skutkuje wielością systemów prawnych, regulujących prawa i obowiązki obywateli państw członkowskich) doprowadziły do sytuacji, w której na określenie statusu osoby fizycznej we współczesnym państwie stosuje się często określenie: „obywatelstwo wielowymiarowe” bądź „obywatelstwo wielopoziomowe”.

W nieco innym kontekście, w miejsce dotychczasowego obywatelstwa państwa narodowego (*national citizenship*), w literaturze stosuje się termin „obywatelstwo postnarodowe” (*post-national citizenship*). W ramach integracji europejskiej mówi się z kolei o „obywatelstwie ponadnarodowym”, a W. Sadurski przedstawia trzy aspekty takiego obywatelstwa w UE: 1) jako coś dodatkowego i wtórnego wobec obywatelstwa państwowego; 2) jako zestaw uprawnień przyznanych pod pewnymi warunkami stałym rezydentom państw członkowskich UE (jest to typ *quasi*-obywatelstwa, bowiem nie obejmuje np. praw wyborczych); 3) jako obywatelstwo oparte na tożsamości i lojalności, wynikającej z respektu dla wspólnych konstytucyjnych praw i wolności (rozumienie symboliczne)²⁹.

Powstaje pytanie o to, czy tradycyjne obywatelstwo narodowe całkiem odeszło do przeszłości, tzn. czy w nowych warunkach rzeczywistości straciło już rację bytu? Wydaje się, że nie; pod warunkiem jednak, że ulegnie redefinicji, dostosowując się do zachodzących zmian³⁰. Ciekawy pogląd przedstawia A. Bodnar, który

²⁶ P. MAGNETTE. *How can one be European? Reflections on the Pillars of European Civic Identity*. „European Law Journal” 13:2007 s. 665.

²⁷ Przy czym pojęcie „wielokrotnego obywatelstwa” lub „podwójnego obywatelstwa” należy odróżnić od obywatelstwa UE i państwa członkowskiego. Obywatelstwo UE odwołuje się przede wszystkim do członkostwa jednostki we wspólnocie politycznej, jest to więc *citizenship*, podczas gdy obywatelstwo wielokrotne to obywatelstwo dwóch lub więcej suwerennych państw, czyli jest to „*nationality*”. BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe*. s. 95. Inaczej: S.M. GROCHAŁSKI. *Obywatelstwo Unii Europejskiej a obywatelstwo polskie*. W: *Status prawny obywatela RP po przystąpieniu do Unii Europejskiej*. Red. B. Mielnik. Wrocław 2005 s. 11-27.

²⁸ Często sprowadza się to do poszukiwania obywatelstwa tego państwa, z którym dana osoba jest rzeczywiście związana, np. przez miejsce zamieszkania, związki rodzinne itp.

²⁹ SADURSKI. *Obywatelstwo europejskie*. s. 43-45.

³⁰ S. Besson i A. Utzinger piszą o tym zjawisku w kontekście obywatelstwa ponadnarodowego w Europie w ten sposób, że tradycyjne obywatelstwo narodowe musi „wymyśleć siebie na nowo”: „[...] it needs to reinvent itself in a complementary relation to other national citizenships in Europe [...]”.

polemizuje z powszechnym dziś poglądem, że obywatelstwo narodowe traci na znaczeniu. Twierdzi on, że można przedstawić szereg argumentów na uzasadnienie tezy, że ma ono wciąż decydujące znaczenie dla statusu jednostki. Chodzi tu m.in. o korzystanie z pełni praw politycznych, a wśród nich prawo do uczestnictwa w wyborach narodowych, korzystanie z praw socjalnych, dostęp do stanowisk w służbie publicznej, ochronę przed wydaleniem z terytorium własnego państwa, konstytucyjną gwarancję praw i obowiązków obywateli. Bodnar uważa także, że obywatelstwo narodowe stale pełni funkcję wyznacznika tożsamości jednostki, a wszystkie jego argumenty mają przemawiać za tym, że obywatelstwo państwa narodowego jest jednym z najbardziej cenionych dóbr we współczesnym świecie³¹.

3. WSPÓŁCZESNE KONCEPCJE OBYWATELA I OBYWATELSTWA

Opisane w poprzedniej części zmiany zarówno w strukturach społeczeństw, jak i państw, a związane zwłaszcza z procesami globalizacji, doprowadziły do tego, że obywatel zaczął „oddalać się” od państwa. W sytuacji, gdy państwo narodowe stało się członkiem licznych organizacji międzynarodowych i/lub ponadnarodowych, kompetencje władcze zostały przejęte przez instytucje tego wyższego szczebla. W warunkach obecnej fazy globalizacyjnej mamy do czynienia z procesem „rozpraszania władzy”³² w ramach sieci instytucji: krajowych, międzynarodowych i ponadnarodowych. Państwo coraz częściej pełni funkcje współdecyzyjne lub tylko odgrywa rolę swego rodzaju pośrednika, przez co traci monopol na reprezentowanie interesów narodowych. Zjawisko to postrzega się na ogół jako negatywne pod tym względem, że została zerwana bezpośrednia więź obywatel – państwo. Zaczęto zatem szukać takich metod i narzędzi, aby przywrócić tę relację w zmienionych warunkach³³.

Aby osiągnąć ten cel, od lat 80-tych XX w. w Europie Zachodniej szczególnie zaznaczył się proces decentralizacji władzy. Stopniowo przekazywano znaczące uprawnienia jednostkom administracyjnoprawnym usytuowanym poniżej władz centralnych. Z działaniami takimi związana jest zasada subsydiarności³⁴. Stanowi

S. BESSON, A. UTZINGER. *Future Challenges of European Citizenship – Facing a Wide-Open Pandora's Box*. „European Law Journal” 13:2007 s. 588.

³¹ BODNAR. *Obywatelstwo wielopoziomowe*. s. 49-50.

³² T.G. GROSSE. *Europa na rozdrożu*. Warszawa 2008 s. 148.

³³ Ciekawym wprowadzeniem do omawianej tematyki może być artykuł: A. VON BOGDANDY. *Globalization and Europe: How to Square Democracy, Globalization and International Law*. „The European Journal of International Law” 15:2004 s. 885-906.

³⁴ Zasada subsydiarności swymi korzeniami sięga czasów starożytnych; w czasach nowożytnych została po raz pierwszy zdefiniowana w katolickiej nauce społecznej. Odrodziła się w drugiej połowie XX w. wraz z rozwojem procesu integracji europejskiej.

ona wytyczną, w jaki sposób regulować stosunki między poszczególnymi szczeblami władzy. Zwraca się tu szczególną uwagę na podmiotowość jednostek i grup społecznych. Subsydiarność, zwana także pomocniczością, oznacza zakaz pozabawiania kompetencji i samodzielności. Jest to z jednej strony zobowiązanie do samoograniczenia się (wyższy szczebel), a z drugiej zobowiązanie do działania (niższy szczebel). Ten negatywny i pozytywny aspekt subsydiarności oznacza, że nie należy odbierać jednostkom i ich grupom możliwości robienia tego, co leży w granicach ich możliwości. Innymi słowy, szczebel wyższy ma podejmować działania w tych obszarach, w których działania szczebla niższego są niemożliwe lub nieefektywne. Zadaniem wyższego szczebla władzy ma być wspomaganie, a nie zastępowanie.

W celu przywrócenia relacji obywatel – państwo zaczęto zatem wprowadzać takie metody, aby obywatel stał się bardziej aktywny w życiu społeczno-politycznym. W tym kontekście coraz częściej mówi się już nie o „społeczeństwie obywateli”, ale o „społeczeństwie obywatelskim”. Biorąc pod uwagę dotychczasową literaturę przedmiotu, należy stwierdzić, że współczesne rozumienie obywatelstwa nie jest już możliwe bez uwzględnienia idei społeczeństwa obywatelskiego. Obecnie definiuje się je jako „sferę dobrowolnych organizacji, ruchów, przedsięwzięć czy stowarzyszeń, które tworzą więzi oparte na zaufaniu i solidarności, umożliwiając osiągnięcie różnych celów służących dobru wspólnemu”³⁵. M. Olejniczak wskazuje na konieczne cechy takiego społeczeństwa obywatelskiego: 1) jest to grupa funkcjonująca w społeczeństwie, 2) oparta na zasadzie dobrowolności, 3) reprezentująca zbiorowe interesy i służąca wspólnym celom, 4) znajdująca się poza państwem, rynkiem i gospodarstwami domowymi³⁶. Istnienie społeczeństwa obywatelskiego nie ma na celu eliminacji indywidualności jednostki, lecz połączenie tej indywidualności z solidarnością społeczną. Współcześnie można wyróżnić następujące nurty społeczeństwa obywatelskiego: socjologiczny (dotyczący samoorganizacji społeczeństwa – ruchów społecznych, stowarzyszeń, fundacji itp.), tożsamości (eksponujący znaczenie wartości, norm, przekonań i działań symbolicznych – zaufania, odpowiedzialności, solidarności) oraz nurt demokracji partycypacyjnej (podkreślający konieczność współdziałania obywateli w sprawowaniu władzy)³⁷.

Nieodzownym elementem społeczeństwa obywatelskiego jest działalność organizacji pozarządowych. Funkcjonują one obecnie już nie tylko na poziomie re-

³⁵ WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. s. 721. Na temat problemów teoretycznych oraz wybranych koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, zob. *Społeczeństwo obywatelskie*. Red. W. Bokajło, K. Dziubka. Wrocław 2001. Zob. także: *Theoretical Perspectives: State of the Art: Main Approaches to the Connection between Civil Society, Citizenship and Governance*. <http://www.cinefogo.org/research/perspectives/theoretical-perspectives> (edycja: 10.03.2011).

³⁶ M. OLEJNICZAK. *Civil Society within the EU Decision-making*. „Yearbook of Polish European Studies” 8:2004 s. 79-80.

³⁷ WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. s. 715.

gionalnym czy państwowym, ale także na forum Unii Europejskiej oraz takich organizacji, jak ONZ, Bank Światowy czy Światowa Organizacja Handlu. Nie sposób przecenić roli NGO's – mają głównie charakter konsultacyjny, ale są także źródłem informacji dla decydentów o charakterze i zakresie problemów, które należy rozwiązać, a ponadto są podmiotami, które implementują podjęte już decyzje.

Aktywność obywateli w ramach społeczeństwa obywatelskiego, która odbywa się np. poprzez działalność w strukturach organizacji pozarządowych, skłania do wniosku, że współczesny model obywatelstwa nie jest oparty tylko i wyłącznie na prawach (liberalizm), obowiązkach (konserwatyzm) i tożsamości (komunitaryzm), ale przede wszystkim od obywateli wymaga się partycypacji (neorepublikanizm). Demokracja partycypacyjna oznacza włączanie obywateli w proces współdecydowania i podkreśla konieczność decentralizacji. Tutaj z kolei pojawia się istotna kwestia, związana z wyżej wymienionymi procesami i ostatnimi czasy szeroko dyskutowana w literaturze, a mianowicie istnienie sfery publicznej. Przez to pojęcie rozumie się tę dziedzinę życia społecznego, w której zachodzi wymiana informacji i poglądów związanych z szeroko pojętym interesem publicznym – opinia publiczna staje się swego rodzaju siłą polityczną³⁸. W klasycznym ujęciu sfera ta funkcjonuje między państwem (władzą) a jednostkami, jest zatem organem „zapośredniczenia” pomiędzy władzą a społeczeństwem i uzewnętrznia się poprzez działania związków interesów czy zrzeszeń. Ich zadaniem jest kontrola i wywieranie wpływu na władzę w interesie całej wspólnoty politycznej i wspólnot ją tworzących. Sfera publiczna funkcjonuje poniżej szczebla centralnego; znajduje się poza sferą polityczną (partie polityczne, dążące do zdobycia bądź utrzymania władzy) i poza sferą prywatną (w której człowiek działa tylko na swoją korzyść).

Podczas gdy istnienie sfery publicznej na poziomie państwowym nie stwarza większych problemów, a zależy w głównej mierze od aktywności obywateli oraz struktury władzy, to na poziomie międzynarodowym czy ponadnarodowym kwestia jest nieco bardziej skomplikowana. Pojawiają się choćby problemy natury technicznej w komunikacji między obywatelami, jak np. brak wspólnego języka czy mediów. Stąd też dominuje obecnie pogląd, iż „w Europie brakuje europejskiej sfery publicznej, w której obywatele mogą komunikować ze sobą i w której mogłoby powstać europejskie demos [...]”³⁹. Utworzenie takiej europejskiej sfery

³⁸ W takim ujęciu termin „sfera publiczna” rozpowszechniony został przez J. Habermasa. Zob. J. HABERMAS. *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*. Warszawa 2007.

³⁹ M. WALLSTRÖM. *European Citizenship as seen from Brussels*. http://ec.europa.eu/commission_barroso/wallstrom/pdf/article_cinefogo_en.pdf. 2007 (edycja: 10.03.2011). Por. także artykuł: C. BEE. *The „institutionally constructed” European identity: citizenship and public sphere narrated by the Commission*. http://cinefogo.cuni.cz/index.php?&id_result=36369&l=0&w=15&id_out=69. 2006 (edycja: 10.03.2011).

publicznej uznano za jeden z priorytetów Unii Europejskiej w zakresie działań nad nowym wymiarem obywatelstwa europejskiego⁴⁰.

Sprawna komunikacja jest zatem jednym z kluczowych elementów prawidłowego funkcjonowania sfery publicznej. W tym miejscu warto pokrótce przedstawić teorię działania komunikacyjnego J. Habermasa⁴¹, który argumentuje, że to właśnie nieprawidłowości procesu komunikacji oraz fragmentaryzacja kanałów komunikacyjnych są źródłem tendencji kryzysowych we współczesnym społeczeństwie. Niemiecki filozof rozróżnia działania zorientowane na sukces i działania zorientowane na porozumienie. W pierwszym przypadku podmioty zainteresowane są wyłącznie konsekwencjami swoich działań, stąd też na określoną sytuację lub na decyzje i motywy swych kontrpartnerów wpływają środkami zewnętrznymi, orężem lub dobrami, groźbą lub pokusami. Koordynacja takich działań zależy od „zazębiania się” egocentrycznych rachunków korzyści oraz stopnia zaangażowania danych podmiotów⁴². Druga sytuacja – porozumienie – ma natomiast miejsce wówczas, gdy podmioty gotowe są na wewnętrzne dostosowanie swoich „planów działań”, a do swych celów dążą poprzez powszechną zgodę. Według Habermasa, w działaniach komunikacyjnych uczestnicy stawiają własny sukces na drugim planie. Zgody (porozumienia) nie powinno się drugiej stronie narzucać ani na niej wymuszać. Tego, co faktycznie dochodzi do skutku poprzez oddziaływania zewnętrzne, nie można uznawać za zgodę – ta bowiem polega na wspólnych przekonaniach i powinna spełniać warunki racjonalnie motywowanej akceptacji treści danej wypowiedzi.

Jeżeli współczesny obywatel ma aktywnie funkcjonować w ramach europejskiej sfery publicznej i współtworzyć społeczeństwo obywatelskie, niezbędne jest jego odpowiednie przygotowanie, nastawienie, innymi słowy: musi istnieć wykształcona kultura obywatelska. Stąd też obecnie kładzie się nacisk na to, aby w rodzinie, lokalnych wspólnotach, szkołach, kościołach, w organizacjach pozarządowych na poziomie państwowym i międzynarodowym kształtowane były takie postawy obywatelskie. Edukacja obywatelska obejmuje zwłaszcza przekazywanie obywatelom umiejętności uczestniczenia w procesie decyzyjnym oraz korzystania z praw i obowiązków wynikających z bycia członkiem określonej społeczności. Szczególnie mocno zaznacza się konieczność przyswajania obywatelom wiedzy

⁴⁰ COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES. *White Paper on a European Communication Policy*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0035:FIN:EN:PDF> (edycja: 10.03.2011).

⁴¹ J. HABERMAS. *Teoria działania komunikacyjnego*. T. 1: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*. Tłum. A.M. Kaniowski. Warszawa 1999. TENŻE. *Teoria działania komunikacyjnego*. T. 2: *Przyczynki do krytyki rozumu funkcjonalnego*. Tłum. A.M. Kaniowski. Warszawa 2002.

⁴² TENŻE. *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt a.M. 1983 s. 144 i n. Cyt. za: *Współczesne teorie socjologiczne*. Red. A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski. Warszawa 2006 s. 965-993.

z zakresu korzystania z narzędzi dostępu do informacji; takie umiejętności mogą bowiem być pomocne przy organizowaniu publicznych debat np. za pomocą Internetu. Również liczne programy, konkursy czy stypendia, służące podniesieniu stanu wiedzy na temat społeczeństwa obywatelskiego i procesów demokratycznych, wpisują się w działania z zakresu edukacji obywatelskiej⁴³.

Zachodzącym współcześnie zmianom w postrzeganiu instytucji obywatelstwa, jak również akcjom w ramach edukacji obywatelskiej, towarzyszy teoria o wytwarzanym w społeczeństwie obywatelskim tzw. kapitale społecznym. Pojęcie to wprowadzili do naukowego dyskursu P. Bourdieu i J. Coleman, definiując je jako „zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, jakie związane są z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości i uznaniu – lub inaczej mówiąc z członkostwem w grupie – która dostarcza każdemu ze swych członków wsparcia w postaci kapitału posiadanego przez kolektyw, wiarygodności, która daje im dostęp do kredytu w najszerszym sensie tego słowa”⁴⁴. Innymi słowy, kapitał społeczny tworzą normy i wartości, podzielane przez członków danej grupy (np. prawdomówność, zaufanie, uczciwość), a także sieć powiązań i zależności, które razem składają się na pewną strukturę. Struktura ta umożliwia lub ułatwia funkcjonowanie jednostkom należącym do tej grupy. Kapitał społeczny odnosi się zatem do pewnych cech organizacji społeczeństwa, które je integrują oraz umożliwiają skoordynowane działania. Terminu „kapitał” używa się tu w sensie nieekonomicznym⁴⁵, ale kapitał społeczny, podobnie jak inne postaci kapitału, jest produktywny – umożliwia bowiem osiągnięcie pewnych celów, niedostępnych w inny sposób.

Teorię kapitału społecznego rozwinął R. Putnam, który jest autorem tzw. szkoły kulturowej. Są to poglądy na współczesne demokracje, które powinny określać nie tylko instytucjonalne ramy działania i procedowania, ale także funkcje, jakie powinny być wypełniane, jak również umiejętności i cnoty obywatela. Stąd też w dzisiejszych czasach definicja demokracji nie może ograniczyć się jedynie do wymiaru politycznego, ale – korzystając z teorii kapitału społecznego

⁴³ Jedną z bardziej znanych międzynarodowych instytucji finansujących działania organizacji pozarządowych m.in. w działaniach z zakresu edukacji obywatelskiej jest Fundusz dla Organizacji Pozarządowych (FOP): <http://www.funduszngo.pl/> (edycja: 10.03.2011).

⁴⁴ P. BOURDIEU. *The Forms of Capital*. W: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Red. J. Richardson. New York 1986 s. 241-258. Tłumaczenie zaczerpnięte z serwisu: <http://civicpedia.ngo.pl/> (edycja: 10.03.2011). Por. także artykuł: A.G. QUINN. *Social Capital: An assessment of its relevance as an conceptual and policy tool*. http://civicpedia.ngo.pl/files/civicpedia.pl/public/raporty/social_capital.pdf. 2008 (edycja: 10.03.2011).

⁴⁵ O ekonomicznym aspekcie kapitału ludzkiego i społecznego pisze m.in.: J. CZAPIŃSKI. *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny*. *Polski paradoks*. „Zarządzanie Publiczne” 2:2008 s. 5-28.

– obejmować również sferę kulturową⁴⁶. W takim ujęciu obywatele powinni charakteryzować się zaradnością, sprawiedliwością, roztropnością itp.

Kapitał społeczny jest również składnikiem dialogu społecznego⁴⁷, definiowanego jako taka sytuacja komunikacyjna, w której dwie strony, reprezentujące odrębne grupy czy instytucje społeczne/państwowe, przedstawiają w sposób nieskrępowany swoje stanowiska. Wszyscy uczestnicy zakładają przy tym na wstępie, że każde przedstawione stanowisko powinno być w jakimś zakresie wzięte pod uwagę przy podejmowaniu ostatecznej decyzji. Dialog taki służy przede wszystkim poszukiwaniu konstruktywnych i trwałych rozwiązań (określanych jako „win-win-solution”), które odpowiadają potrzebom demokratyzacji i włączaniu obywateli i ich grup w proces decyzyjny. Obywatele nie są już w takim ujęciu jedynie adresatami określonych władczych decyzji, ale stają się partnerami dialogu, konsultacji, porozumień⁴⁸.

Zakończenie

W podsumowaniu należy stwierdzić, że obywatelstwo tradycyjnie wiąże się z przynależnością do danego państwa i wynikającymi z tego faktu prawami i obowiązkami. Zmiany dotyczące obywatelstwa w Europie doprowadziły do ukształtowania współczesnego modelu i rozumienia tej instytucji, opartej przede wszystkim na zasadzie równości wobec prawa i zagwarantowanej konstytucyjnie. Zasadniczą kwestią jest przy tym założenie, że człowiek-obywatel realizuje się w działaniu oraz uczestnictwie w życiu politycznym swojej wspólnoty, przyczyniając się do jej rozwoju. W ten sposób można z pewnym uproszczeniem mówić o wykształceniu „rdzenia” obywatelstwa europejskiego. Instytucja ta jest jednak dynamiczna, ulega ewolucji. Stąd też dziś obywatelstwo rozumiane jest w sposób holistyczny, integralny. Przykładowo, w dobie społeczeństw wielokulturowych oraz zaawansowanej w Europie integracji ponadnarodowej, urzeczywistnianie idei obywatelstwa staje się często metodą integracji społecznej. Warto zaznaczyć także, że podejmowanych jest szereg inicjatyw w celu aktywizacji obywateli, którzy na skutek zmian

⁴⁶ WIKTORSKA-ŚWIĘCKA. *Europa obywateli*. s. 718.

⁴⁷ O dialogu społecznym w kontekście zarządzania organizacjami publicznymi pisze: B. KOZUCH. *Dialog społeczny jako forma i instrument podnoszenia sprawności zarządzania publicznego*. W: *Problemy zarządzania organizacjami publicznymi*. Red. Tenże. Kraków 2006 s. 153-165.

⁴⁸ Por. także teorie dotyczące partnerstwa publiczno-prywatnego. Partycypacja polega tu na tym, że od obywateli oczekiwane jest, aby byli „agentami lokalnego rozwoju”. A. WAGNER. *Redefining citizenship for the 21st century: from the National Welfare State to the UN Global Compact*. „International Journal of Social Welfare” 13:2004 s. 281-282.

w strukturze społeczeństw „oddaleni” są od państwa, przez co tradycyjna więź obywatel-państwo zostaje rozluźniona.

EUROPEAN CITIZENSHIP – THE CONCEPT AND EVOLUTION

S u m m a r y

The purpose of this article is to show the dynamism that characterizes citizenship. Changes connected with the dynamism took place in the past due to the political, social and economic development. The article is divided into three parts. The first one describes the genesis of citizenship in the context of the Greek *polis* and its modifications in the tradition of ancient Rome, the Middle Ages and the Age of Enlightenment, until the contemporary understanding of citizenship. The second part contains the analysis of citizenships as a result of the changing processes in the post-war Europe, including globalization, international and transnational integration. The third part presents the most important contemporary concepts of citizenship. Short conclusions of all three parts, concerning the dynamic and holistic understanding of citizenship, are included in the Summary of the article.

Słowa kluczowe: obywatelstwo europejskie, obywatelstwo, obywatel, Unia Europejska, Europa, filozofia polityczna.

Key words: European citizenship, citizenship, citizen, European Union, Europe, political philosophy.